

Bevezetés a nyelvtudományba

Fonológia

Kálmán László

(volt MTA/ELTE Elméleti nyelvészet (volt kihelyezett) volt tanszék
kalman.laszlo@nytud.(volt mta.)hu

2020. október 21.



fonotaktika

- hogyan épülnek fel egy nyelv hangsorai?
- (pl. milyenek lehetnek a szótagok, mik állhatnak egymás mellett, hol lehet a hangsúly stb.)

a váltakozások

- amikor ugyanaz a nyelvi elem többféle alakban jelenhet meg, és ez az illető elem beszédhangjaival és a környező beszédhangokkal függ össze
- (ezt azért fontos kimondani, mert van másféle váltakozás is, pl. jelen idő: *van*, jövő idő: *lesz*)
- van olyan, amikor a váltakozás egy *fonotaktikai* problémát „hoz helyre” (pl. magyar zöngésségi hasonulás: *há[s]tól*, *hú[z]ban*, nem is lehetne [zt] vagy [ʃb]) – ezek a „legigazibb” hangtani váltakozások
- és van olyan, amikor nem (pl. *já[ts:]ik*, pedig lehetne [ts]: *adott szám*)

klasszikus (amerikai strukturalista, generatív) fonológia

- a hangsorok **beszédhangokra** oszthatók
- minden hang („fón”) egy **fonéma** megvalósulása (**allofónja**)
- a fonéma a megkülönböztető jegyek halmaza (semmi „felesleges”, redundáns információt nem tartalmaz)
- fonetikai átírás: [le:pç], [potrox]
- fonológiai átírás: /le:pj/, /potroh/
- probléma?
/alma:val/ vagy
/almaval/ vagy
/alma:vAl/ (esetleg /almavAl/)?



- a **minimálpárok** módszere: eltérő fonémákról van szó, ha képesek kifejezéseket megkülönböztetni egymástól, pl. *bor* ~ *bot* ⇒ van jogunk a magyarban /r/ és /t/ fonémát megkülönböztetni
- a módszer nem artikulációs és nem akusztikus adatokon alapul, hanem **percepció**s adatokon, pl. különböző szóként érzékeljük a *bor* és a *bot* szavakat
- problémát okozhat, ha nem találunk minimálpárt, vagy csak nagyon keveset találunk, mert a két beszédhang nem fordul elő ugyanabban a környezetben, vagyis **kiegészítő megoszlásban vannak**. Ilyenkor nagyon gyakran ugyanannak a fonémának két allofónjáról van szó, de nem mindig. (És fordítva, ugyanak a fonémának az allofónjai nincsenek mindig kiegészítő megoszlásban, lehet köztük **szabad váltakozás**)
- **megkülönböztető jegyek**: olyanok, amelyek képesek fonémákat megkülönböztetni, pl. a magyarban a zöngéesség: *bor* ~ *por*



fonológiai szabályszerűségek vizsgálata

az amerikai strukturalista felfogás

- allofónok megjelenésének szabályszerűségei
- két fonémának lehetnek azonos allofónjai, de csak ha a környezetből megjósolhatóak (pozicionális variánsok) *biuniqueness*
- *kapa* ~ *kapák*: alaktani váltakozás

korai generatív fonológia

- szabályrendszer a jó (és csak a jó) hangsorok *generálására*
- a szabályok alkalmazása *bizonyításszerű*
- a bizonyítás közbeeső lépéseiben *közbeeső* (és így nem létező) *alakok* is használhatók.
- pl. Chomsky és Halle (1968): *The Sound Pattern of English* (SPE)
- *kapa* ~ *kapák*: hangtan: $-a]_{FN} + [TOLDALÉK] \rightarrow -á$

a kontextusfüggő újraírószabályok alakja

$a \longrightarrow \acute{a} / \text{---}]_{\text{FN}} + [\text{TOLDALÉK}]$

- **strukturális leírás (structural description):** $a, \text{---}]_{\text{FN}} + [\text{TOLDALÉK}]$
- **strukturális változás (structural change):** $\longrightarrow \acute{a}$

a szabályok sorrendje számíthat

$A \text{ [SZONORÁNS]} \longrightarrow \text{[OBSTRUENS]} / \text{[MSH]} \text{---} +$

$B \begin{bmatrix} \text{OBSTRUENS} \\ \alpha\text{ZÖNGÉS} \end{bmatrix} \longrightarrow \text{[-}\alpha\text{ZÖNGÉS]} / \text{---} \begin{bmatrix} \text{OBSTRUENS} \\ \text{-}\alpha\text{ZÖNGÉS} \end{bmatrix}$

	/dobj ki/		/dobj ki/
A	[dobj ki] (közbeeső)	B	n/a
B	^{OK} [dopç ki]	A	*[dobj ki]

lexikális szabály

- érzékeny arra, hogy mire alkalmazzuk (kivételek lehetnek)
- csak a szóalakon belül, ott, ahol korábbi szabály alakította ki **(levezetett környezetben)**
- „struktúramegőrző”: olyan szegmentumot hoz létre, ami „mögöttesen” (az alapalakokban) is létezik
- példák: nyílt V nyúlása, V-harmónia, *t*-palatalizáció

posztlexikális szabály

- érzéketlen a lexikai információra (kivétel nélküli)
- bármilyen környezetben, akár szóhatárokon keresztül is
- nem „struktúramegőrző” (olyan hangokat is eredményezhet, amik nem figyelhetők meg máshol)
- példák: C zöngésségi és hely szerinti hasonulása

szigorú szegmentumokra bontás

- a hosszú C:, V: sok szempontból olyan, mint a CC, VV (pótlónyúlás)
- a **tónusok** és néha mások is „önálló életet élnek”

absztraktság

- túl engedékenyek a „játékszabályok” (már a lexikális–posztlexikális megkülönböztetést is ezért tették)
- akármilyen önkényes „mögöttes” alak feltételezhető (és bármilyen köztes alakok is lehetnek), ha kijönnek belőle a felszíni (kiejtett) alakok (ez még nincs teljesen megoldva. Próbálkozás: nincsenek mögöttes alakok...)



példa: pótlónyúlás

időzítés-réteg (<i>timing tier</i>)	X	X	X	X		X	X	X	X
							/		
hangzó réteg (<i>melodic tier</i>)	v	o	l	t		v	o	l	t

példa: tónusok önállósága

L		H		L			L		HL			LHL		
									∨			∨∨		
h	a	l	a	k	a	t?	h	a	l	a	k?	h	a	l?

(az ún. **tonális nyelvekben** az is előfordul, hogy egy toldalék nem más, mint egy dallam.)



szigorú szegmentumokra bontás

- a hosszú C:, V: sok szempontból olyan, mint a CC, VV (pótlónyúlás)
- a **tónusok** és néha mások is „önálló életet élnek”

absztraktság

- túl engedékenyek a „játékszabályok” (már a lexikális–posztlexikális megkülönböztetést is ezért tették)
- akármilyen önkényes „mögöttes” alak feltételezhető (és bármilyen köztes alakok is lehetnek), ha kijönnek belőle a felszíni (kiejtett) alakok (ez még nincs teljesen megoldva. Próbálkozás: nincsenek mögöttes alakok...)



példa: pótlónyúlás

időzítés-réteg (<i>timing tier</i>)	X	X	X	X		X	X	X	X
							/		
hangzó réteg (<i>melodic tier</i>)	v	o	l	t		v	o	l	t

példa: tónusok önállósága

L	H	L		L	HL		LHL		
					∨		∨∨		
h	a	l	a	k	a	t?	h	a	l?

(az ún. **tonális nyelvekben** az is előfordul, hogy egy toldalék nem más, mint egy dallam.)



szigorú szegmentumokra bontás

- a hosszú C:, V: sok szempontból olyan, mint a CC, VV (pótlónyúlás)
- a **tónusok** és néha mások is „önálló életet élnek”

absztraktság

- túl engedékenyek a „játékszabályok” (már a lexikális–posztlexikális megkülönböztetést is ezért tették)
- akármilyen önkényes „mögöttes” alak feltételezhető (és bármilyen köztes alakok is lehetnek), ha kijönnek belőle a felszíni (kiejtett) alakok (ez még nincs teljesen megoldva. Próbálkozás: nincsenek mögöttes alakok...)



opcionális (választhatóság), gyakoriság

pl. angol V \rightarrow \emptyset / 'V C* __ [SZONORÁNS] V

mémory 'emlék(ezet)' általában ['memri]

DE: *mámmary* 'emlő-' általában ['mæməri] (biológusok közt ['mæmri])

„teleologikus” szabályok

- A szabályok nem akármilyen hoznak létre: „igyekeznek”, hogy a kimenetük fonotaktikailag a lehető legjobb legyen.
- Ezt próbálja megragadni az **optimalitáselmélet (OT)**.

